
RAYMOND ARON

DEMOKRACIE
A TOTALITARISMUS

ATLANTIS

VÍCE STRAN A STRANA MONOPOLNÍ

Hledáme teorii politických zřízení naší doby. Teorii rozumím víc než popis režimů, tak jak fungují. Teorie zahrnuje určení hlavních charakteristických znaků, na jejichž základě je možno pochopit vnitřní logiku každého zřízení.

Při tomto hledání jsme vyšli z funkce v nejvíce formalizovaném slova smyslu.

Administrativa zajišťuje uplatňování zákonů a v tomto smyslu je justice a policie reprezentantem administrativy v její negativní funkci: má zabránit občanům, aby vstoupili do vzájemného otevřeného konfliktu, a zajistit zachování zákonů týkajících se soukromého i veřejného života.

Politická moc v užším slova smyslu je určena schopností přijímat různá rozhodnutí, z nichž jedna se týkají vztahů s cizími spopolitostmi, druhá záležitostí nevyplývajících ze zákonů (kupříkladu volby osob, které budou zaujímat určité pozice) a také stanovování nebo změny zákonů samotných. Výkonná nebo politická funkce v širším a formalizovaném slova smyslu pokrývá zároveň to, co teoretici práva nazývají exekutivou i legislativou.

Tyto dva druhy funkce jsou v našich společnostech vykonávány dvěma typy lidí, jsou ztělesněny ve dvou typech organizací, na jedné straně úředníky a byrokracií, na druhé politiky a volebním systémem, parlamentním nebo stranickým. V moderních společnostech plní základní funkci právě politici: Mají zajišťovat, aby ti, jimž se vládně, poslouchali rozhodnutí, jež přijímají vládnoucí, a uvádět ve splnění politicky subsystém s nejvyššími hodnotami spopolitosti, hodnotami, jimž chce režim sloužit.

Která z těchto dvou funkcí, z těchto dvou typů lidí, z těchto dvou druhů organizací nám pomůže odkryt hlavní proměnnou, nejdůležitější charakteristický znak zřízení? O odpovědi není pochyb: to, co tvoří specifické každého zřízení, nenajdeme v administrativním řádu. Administrativní funkce nutně vyžaduje ve všech režimech největší podobnost. Náleží-li společnost k jistému typu, bude množství administrativních funkcí stejně, vztahy mezi ovládanými a vládnoucími, stanoví způsob spolupráce lidí při řízení veřejných záležitostí, orientuje činnost státu, organizuje střídání vládnoucích. Originální rysy vlastní každému zřízení poznáme tedy podle politického systému v užším slova smyslu.

Pokud jde o rozlišovací kritérium, zvolím na základě rozhodnutí, které zdůvodní další analýzy, rozdíl mezi více stranami a stranou jedinou.

Jakmile má více stran legální právo na existenci, vzniká mezi nimi nevyhnutelné soupeření o výkon moci. Strana má fakticky ex definitione jako cíl nikoli nezbytně *vykonávat* moc, *nybrž podílet se na výkonu* moci. Protože existuje více spolu soutěžících stran, je třeba, aby byla stanovena pravidla, podle nichž toto soutěžení probíhá. Zřízení s více soutěžícími stranami je tudíž ústavní: různí kandidáti na legitimní výkon autority znají prostředky, jichž mají právo použít, právě tak jako prostředky, které jsou zakázány.

Z plurality stran je možno dále odvodit legalitu opozice. Má-li více stran právo existovat a nejsou-li všechny současně u vlády, jsou některé z nich nevyhnutelně v opozici. Stanovíme-li jako východiskový bod legální pluralitu stran, stanovili jsme implicitně legalitu opozice. Aby se někdo mohl legálně stavět proti vládnoucím, to je v dějinách poměrně řídký jev, který charakterizuje jistý typ zřízení, zřízení západních zemí. Konečně se z legality opozice odvozuje ještě obecnější jev, legální nebo umírněná forma výkonu autority. Obě adjektiva *legální* a *umírněný* nejsou ekvivalentní. Je znám výkon moci odpovídající zákonům, který není umírněný, stanoví-li zákony už od počátku takové diskriminační rozdíly mezi občany, že prostě použití zákonů obsahuje prvek násilí (kupříkladu v Jižní Africe). Na druhé straně mohou být nelegální vlády umírněné: jsou známi despoti, lidé, kteří vládl, aniž by byli podřízeni nějakému ústavnímu zákonu, a kteří přesto nezneužívali své moci k tomu, aby odsuzovali a popravovali své protivníky. Nicméně platí, že tou měrou, jak se mezi stranami rozvíjí tato legální konkurence o výkon moci, má takový výkon moci sám všechny předpoklady, aby byl omezen existujícími zákony a v důsledku toho směřoval k umírněnosti.

Tak docházíme k následující definici režimů charakteristických pro západní země: jsou to režimy, v nichž *existuje ústavní organizace pokofného soutěžení o výkon moci*. Organizace je *ústavní*: at už psanou, nebo nepsanou formou, pravidla stanoví způsoby soutěžení o moc mezi jednotlivci i skupinami. V monarchickém režimu probíhá kolem krále soupeření o přízeň, ale toto soupeření není organizováno podle ústavy. Na cestě k počtám a místům není nikdo ničím omezován. Soutěžení mezi lidmi kolem krále není ani ústavní, ani organizované. Jsou známy také formy organizovaného soutěžení, ale nikoli ve vlastním slova smyslu ústavního. V rámci britských stran je soupeření o postup na nevyšší místa organizované, nominace probíhají podle ustanovení, i když ta nejsou legalizována státem. V rámci francouzské radikální strany není soutěžení vůbec řízeno nějakými předpisy a je sotva organizováno: každý hledá vlastní prostředky, jak uspět.

Soutěžení je *pokofné*: Použití kulometu nebo státního převratu, časté v řadě zemí, odporuje podstatě západních režimů. V demokracii se lidé

přou ve snaze dosáhnout jistých statků, které nelze poskytnout všem, ale nepřiou se jakýmkoli způsobem, a jestliže někdo překračuje stanovené meze, jestliže porušuje stanovená pravidla, opouští režim, který je běžně nazýván demokracií.

Legální výkon moci se liší svou povahou od toho, co se nazývá *uchopení moci*. Výkon moci je svou podstatou dočasný. Ten, kdo vykonává moc, nevěří, že je určen k tomu, aby ji vykonával trvale. O uchopení moci jde tehdy, když ten, kdo se jí zmocnil, není ochoten vrátit ji svému neúspěšnému soupeři. Podle zásad demokratického soupeření není ten, kdo *jednou* prohrál, přesvědčen, že prohrál *navždy*. Jestliže ten, kdo vítězil, brání poraženým pokusit se znovu o štěstí, opouští to, co Západ nazývá demokracií, protože postavil opozici mimo zákon.

Normálním výrazem pokojného soutěžení o výkon moci jsou *volby*. Nechci říci, že jediné volby umožňují realizovat myšlenku pokojného soutěžení o výkon moci: v každém případě se v řeckých městech používalo jiného způsobu designace, který byl podle Aristotela ještě demokratičtější. Losování by skutečně bylo možno považovat za krajní formu designace držitelů moci, předpokládá-li se, že všichni občané jsou zaměnitelní, rovni. Ale losování je s výjimkou zvláštních případů, kupříkladu losování porotců, v moderních společnostech nepředstavitelné. Domnívám se, že je neslučitelné s povahou moderních demokracií, které se definují zastupitelským systémem. Teoreticky by mohli být zástupci vybíráni náhodně, ale občané moderních společností jsou navzájem příliš rozliční, aby bylo možno akceptovat jinou metodu než volby.

Odvolavání se na *legální* výkon moci přivádí k uplatnění zásadní ideu: podstatata režimů se neomezují na *způsob designace* držitelů legitimní autority, o nic méně rozhodujícím není *způsob výkonu* moci.

Jaká je největší nesnáž takto definovaného zřízení? Příklady jsou dávány všem ve jménu *některých*. V nejlepším případě zastupují vládnoucí přímo nějakou většinu, často dokonce menšinu voličů, a přece se musí všichni občané podrobit vůli zastupců některých občanů. Logicky vzato je smíření tohoto rozporu snadné a Rousseau podal jeho ideální vyjádění: „Jestliže poslouchám příkazy většiny, i když s nimi nesouhlasím, poslouchám sám sebe, protože jsem chtěl zřízení, v němž by vůle většiny byla zákonem. V ideální rovině tu není žádná poříz, to, na čem občan lpí, je systémem legální designace legitimních vládců. To, že tyto legitimní vládcí jsou dnes zástupci politických protivníků, je pouze nevyhnutelná a druhá hotná epizoda, která nemění podstatu. Občan cítí podstatu režimu, který si přál, když poslouchá příkazy, které vydávají zástupci jeho protivníků. Mlčeně platí, že povinností, nutností takového režimu je, aby dodržoval jistý stupeň národní shody, pokud jde o režim a kolektivní zájmy, a nepotlačoval dialog mezi stranami, to znamená, že povinností je trvalý spor mezi soupeřícími stranami o to, co je třeba dělat.“

Jak dosáhnout smíru mezi národní shodou a trvalým sporem?

Je možno vidět dvě metody. První, institucionální, spočívá v tom, že

některé funkce, osoby nebo rozhodnutí zůstanou vyřaty ze sféry sporů stran. V jistých režimech západního typu (ale ne v prezidentských systémech) je vůči zahraničí prezident republiky nebo panovník nad bojem stran. Jinak řečeno, je tu pokus ztělšnit v nějakém člověku jednomyslný souhlas občanů s režimem a s vlastí. Panovník nebo prezident republiky je vyjádřením celé společnosti.

Druhá metoda, daleko obtížnější a účinnější, spočívá ve stanovení mezi pro činnost vládců, tak aby žádná skupina nebyla sváděna více k boji než k podřízování se. Abstraktně řečeno, zřízení, které Západ nazývá demokratickým, není vůbec myslitelné, jestliže nestanoví oblast, v jejímž rámci jsou vládnoucí oprávněni rozhodovat.

Opozice akceptuje rozhodnutí legálně přijatá vládou u moci, to jest většinou, ale v okamžiku, kdy tato rozhodnutí ohrožují její nejzákladnější zájmy, její existenci podmiňuje, jak by se nepokusila postavit se na odpor? Jsou okolnosti, za nichž menšina dává přednost boji spíše než podřízení se. V tomto momentě se opouští západní demokratický režim. Všechny demokracie jsou ohroženy, že se překročí to, co by bylo možno nazvat „prahem násilí“. Vezměme si případ jižních států ve Spojených státech; ještě dnes hrozí rozhodnutí kongresu nebo federální vlády týkající se rasové integrace, že vyvolají překročení prahu násilí; někdy je možno se obávat, že se bílá menšina na Jihu pokusí všemi prostředky hájit životní styl, zájmy, chcete-li privilegia, i kdyby to bylo proti ústavě.

Fungování nějakého západního režimu závisí tedy podstatně na tom, co zamyšlejí dělat strany, které jsou ve sporu. Základní problém západní demokracie, kombinace národní shody a sporu, dá se víceméně snadno řešit podle povahy stran, podle cílů, které si tyto strany kladou, a podle doktrín, na něž se odvolávají.

Přejdeme nyní k jinému typu režimu, k režimu jediné strany.

Vyhnou se tomu, abych dal tomuto druhému typu zřízení jméno. Není jisté, že všechny režimy jediné strany postihuje týž privileziat, existují mezi nimi obrovské rozdíly. V každém případě bych nechtěl zátžít morálními a politickými ressentimenty analýzu, kterou si záměrně přejl udržet objektivní.

Tento druhý typ zřízení je charakterizován monopolem legitimní politické aktivity, který je vyhrazen jediné straně.

Legitimní politickou činností rozumím účast na soutěžení o výkon moci a také účast na stanovení plánu činnosti, plánu organizace celé společnosti. Strana, která si vyhrazuje monopol na politickou činnost, stojí bezprostředně tvář v tvář problému, evidentnímu a obtížnému: jak zdůvodnit tento monopol? Proč má jedna skupina lidí, a pouze jedna skupina, právo účastnit se politického života?

Ospravedňování monopolu se mění podle jednotlivých režimů jediné strany. Vezmu příklad režimu sovětského, nejčistšího, nejdokonalějšího z režimů jediné strany.

Komunistická strana SSSR nabízí dva systémy zdůvodnění, jeden pomocí pojmu autentického zastoupení, druhý pomocí historického cíle.

Je možno soudit, že výběr legitimních držitelů autority pomocí voleb je nespříhodný, nespravedlivý, protože je manipulován společenskými silami. Aby byla zajištěna autentická volba, opravdová reprezentace vůle lidu nebo vůle proletariátu, je třeba říkat se nám, jediné strany. Podle tohoto systému zdůvodnění by bylo zrušení voleb podmínkou autentičnosti reprezentace.

Druhý systém zdůvodnění, vždy kombinovaný s prvním, se váže na historický cíl. Podle komunistů je monopol politické činnosti strany nepostradatelný pro vytvoření zcela nové společnosti, která jediná je ve shodě s nejvyššími hodnotami. Nelze vytvořit homogenní společnost, zrušit společenské třídy, jestliže sami sobě uložíme respektování práv opozice. Když chceme uskutečnit zásadní proměny, je nutno zlomit odpor skupin, zasáhnout do jejich předstev, jejich zájmů nebo jejich privilegií. Proto je cílem strany vytvořit společnost zcela nesorovnatelnou se společenskými existujícími, je normální, že si tato strana činí nárok na monopol politické činnosti, že odmítá, aby jakkoli omezovala svou schopnost rozhodovat i jednat, že chce udržet svou revoluční moc nedotčenou.

Když má nějaká strana monopol politické činnosti, je na ni stát neoddělitelně vázán. Ve zřízení s více stranami – na Západě – klade si stát jako zasluhu, že není určován idejemi žádné ze soupeřících stran; stát je neutrální už tím, že připojí pluralitu stran. Stát snad není neutrální v tom smyslu, že vyžaduje od všech stran učtu k sobě samému, to znamená k ústavě, ve skutečnosti to – přinejmenším ve Francii – nečiní. Francouzský stát uznává legalitu stran, které nedělají žádné tajemství z toho, že zamýšlejí porušit republikánskou legalitu, naskytne-li se k tomu příležitost. Stát s více stranami, nevázaný na kteroukoli jednu stranu, je ideologicky laický. V režimu jedné strany je stát *stranický*, neoddělitelný od strany, která má monopol na legitimní politickou činnost. Jestliže místo *státu stran* existuje stát *stranický*, musí stát omezit politickou diskuzi. Protože stát prohlašuje ideologii monopolní strany za absolutně platnou, nemůže oficiálně dopustit, aby tato ideologie byla uváděna v pochybnost. Fakticky kolísá stupeň omezení svobody politické diskuse podle jednotlivých režimů jediné strany. Ale v *podstatě* režimu jediné *strany*, v němž je stát určován ideologií monopolní strany, je *nepřipouštět všechny ideje*, vyjmať řadu stranických idejí z otevřené diskuse.

Logika režimu tohoto druhu nevyžaduje, aby režim byl legální a umírněný. Je možno si představit režim jediné strany, v němž by výkon moci nepatřil k monopolní straně a zákonům. Přinejmenším vzhledem k tomu, kdo možností jednáni. Ostatně pokud je zdůvodněním monopolu rozsah revolučních změn, které mají být uskutečněny, jak požadovat, aby výkon moci byl umírněný a legální? Monopol politické činnosti si pro sebe vyhradila strana právě proto, že nebyla spokojena se skutečností: jediná strana je

ve své podstatě stranou akce nebo lépe řečeno stranou revoluční. Režimy jediné strany jsou zaměřeny k budoucnosti a svůj nejvyšší *raison d'être* hledají nikoli v tom, co bylo, nebo v tom, co je, nýbrž v tom, co bude. Revoluční režimy obsahují prvek násilí. Není možné po nich chtít to, co tvoří podstatu režimů pluralitních: účtu k zákonnosti a umírněnosti, ohledy na zájmy a přesvědčení všech skupin.

Jsou v režimu jediné strany vybiráni držitelé moci podle pravidel, nebo libovolně? Jediná strana se zmocnila státu ve většině případů nikoli ve shodě s pravidly, nýbrž silou; i když zdánlivě postupovala podle ústavních pravidel, jak je tomu skoro v případě hitlerovské strany v roce 1933, ihned znásilnila jejich duch tím, že odstranila pravidelné opakování skutečných voleb. Nebylo by možno znovu zavést v rámci jediné strany období pokojného soutěžení, které jsme viděli mezi stranami v západních režimech? Nemohla by existovat organizovaná a pokojná soutěž o výkon moci mezi jednotlivci a frakcemi v jediné straně, tedy soutěž o výkon moci ve stranickém státě?

Tato představa není teoreticky ani absurdní, ani nepochopitelná. Vůdcové strany jsou voleni; v polské komunistické straně byl současný generální tajemník Gomułka jmenován usnesením politického byra ve shodě se stanovami strany. Je tedy možno si představit politický režim, který staví mimo zákon všechny strany kromě jediné a který nestaví mimo zákon opozici uvnitř monopolní strany, režim, který by obsahoval legalitu v soutěžení o výkon moci uvnitř jediné strany. Tato kombinace je však fakticky řídká a obtížně uskutečnitelná ze zásadních důvodů.

Vezměme v úvahu komunistické strany. Ty byly a zůstávají stranami akce, stranami revolučními, a jejich struktura je přízvušně potřebám silné autority. Ruská strana se vytvořila v ilegaltě podle učení, které Lenin předložil v roce 1903 ve známé práci *Co dělat?*, podle doktríny nazývané demokratický centralismus, která v praxi dává generálnímu štábu téměř neomezenou moc nad masou členů strany.

Kdo jsou v monopolní straně voliči držitelé moci? Všichni členové? Až dosud žádná monopolní strana nepodstoupila riziko zorganizovat volby, v nichž by všichni členové byli voliči po způsobu voleb západních demokracií. V rámci všech stran, dokonce i když existuje hlasování a hlasování regulérní, např. ve francouzské socialistické straně, uplatňují tajemníci federací a stálí funkcionáři rozhodující vliv. Čím víc tajemníci regionálních organizací ovlivňují hlasování, tím obtížnějším se stává po- kojné soutěžení v rámci monopolní strany, protože místní a regionální vedoucí pracovníci jsou jmenováni shora; stranické funkcionáře vybírá vedení strany, generální sekretariát strany. Aby se mohlo volně rozvíjet organizované a legální soutěžení, musí mít voliči ve vztahu k voleným jistotu nezávislost. Avšak v režimech jediné strany stanoví ti, kteří by měli být zvoleni, to znamená vedoucí pracovníci, své voliče, tj. tajemníky stranických buněk a organizací, sekcí nebo federací a konečně funkcionáře na různých stupních hierarchie. Tento druh bludného kruhu v monopol-

ních stranách nevylučuje jistou legalizaci boje o moc ve straně, ale obsahuje stále nebezpečí, že bude legální soutěžení nahrazeno násilím. V ruské komunistické straně se generální tajemník mohl stát v důsledku toho, že vybírá regionální nebo místní vedoucí, plně pánem aparátu, ačkoli teoreticky vždycky existovaly v rámci strany volební procedury. Tyto procedury ztratily jakýkoli smysl, právě tak jako volby do zastupitelstevských orgánů nejsou v režimu monopolní strany ničím jiným než jakýmsi druhem rituální aklamace, kolektivním projevem nadšení a nemají žádný znak volebního západního typu.

Takové jsou tedy, zdá se mi, v podstatě hlavní charakteristické znaky obou krajních typů zřízení, která je možno najít v naší době.

Rád bych na tyto dva typy režimů použil Montesquieuův pojem, pojem *principu*. Jaký je princip pluralistického zřízení? Jaký je princip režimu monopolní strany? Montesquieu nazývá principem názor uplatněný v ústavní organizaci, který odpovídá potřebám moci v daném režimu.

V pluralistickém zřízení je principem kombinace dvou názorů, které bych nazval *úcta k zákonnosti* nebo *pravdivým a smysl pro kompromis*. Podle Montesquieua je principem demokracie ctnost definovaná především jako úcta k zákonům a jako snaha o rovnost. Obměňuji Montesquieuovu koncepci závislosti na nových jevech stranické reprezentace a konkurence. Prvním principem demokracie je totiž skutečně úcta k právidům nebo zákonům, protože – jak jsme viděli – podstatou západní demokracie je legalita v soutěžení o výkon moci a ve výkonu moci. Zdravá demokracie je taková, v níž mají občané úctu ne pouze k ústavě, která stanoví způsob politikého boje, ale ke všem zákonům, které určují rámcem, v němž se rozvíjí činnost lidí. Nestačí, aby existovala úcta k právidům nebo zákonům, je třeba ještě něčeho jiného, co nemůže být napsáno a co není striktně vázáno na zákonnost, *mysl pro kompromis*. Pojem kompromisu je nesnadný, mnohoznačný; v různých jazycích je označován za něco chválného, nebo pejorativního. Už dávno se v Německu k označení politického kompromisu používalo hanlivého výrazu *Kuhhandel*, což se dá přibližně přeložit jako čachry, handlování s dobytčím; na-proti tomu anglický termín *compromise* má spíš pozitivní zabarvení. V každém případě přijmout kompromis znamená uznat částečnou legitimitu argumentů druhé strany, najít řešení, které je přijatelné pro všechny.

Nestačí říci, že principem demokracie je zároveň úcta k zákonům a smysl pro kompromis; existuje dobré a špatné použití kompromisu. Tragédie západních režimů spočívá v tom, že v jistých oblastech vyvolává takový kompromis katastrofy. Velmi často neotvírá kompromis ve vedení zahraniční politiky východisko; je třeba volit mezi dvěma politikami, z nichž každá obsahuje výhody a nevýhody, rizika a šance. Kompromisní politika nezmenšuje nebezpečí, zmožňuje je, často spojuje nevýhody obou možných politik. Vezměme příklad dostatečně starý, aby už nevyvolával vášně: Když se Mussoliniho Itálie pustila do dobývání Haběše, na-

bízely se Francii hypoteticky dvě politiky: jedna byla ponechat Itálii volnou ruku a druhá zabránit jí v útoku, třeba s použitím vojenských prostředků, a to ve shodě s přesvědčením, že poměr sil mezi samou Itálií na jedné straně a Velkou Británií, Francií a jejich spojení na straně druhé vylučuje vojenský konflikt. Byla zvolena politika vyhlášení sankcí, ale sankcí málo účinných k tomu, aby odstranily veškeré nebezpečí vojenské akce Itálie. Předvídatelným důsledkem bylo, že Itálie byla sankcemi do té míry podrážděna, že sklouzla na stranu Osy; zároveň se jí nebránilo v akci dost účinně, aby se cítila nucena ji zastavit.

Dobry kompromis je často snadný v oblasti ekonomické; používá se ho ve velkém rozsahu. I v oblasti ekonomické však existují okolnosti, za nichž není kompromis uskutečnitelný; 50 % tržního mechanismu nezaručuje účinnou ekonomiku. To je pravděpodobně klíčový problém našich západních režimů; jak najít kompromis nezbytný k tomu, aby nebyla nepřátelena nějaká část pospolitosti, aniž by to ohrozilo nezbytné potřeby efektivní činnosti? Samo sebou se rozumí, že neexistuje jedinou provždy platná odpověď na otázku tohoto druhu; řekněme, že pluralistický režim funguje dobře tehdy, podaří-li se mu „dobře uplatnění kompromisu“.

Jaký je princip monopolní strany?

Principem, který udržuje takový režim při životě a prospívá mu, není zjevně úcta k zákonnosti nebo duch kompromisu. Režim monopolní strany by byl pravděpodobně smrtelně ohrožen, kdyby byl zasažen a narušen demokratickým duchem kompromisu. Princip monopolní strany spočívá v opačné krajinosti.

Když jsem hledal, jaká by mohla být odpověď Montesquieuova žákka na otázku po principu režimu monopolní strany, našel jsem, aniž bych si tím byl zcela jist, dva city. Prvním je *víra*, druhým *strach*.

Říci, že jedním z principů režimu jedné strany je víra, znamená v zásadě opakovat jinými výrazy, že monopolní strana je strana akce, strana revoluce. Neboť z čeho by mohla žít revoluční strana, ne-li z víry svých příslušníků? Jak jsme viděli, zdůvodňuje svůj monopol velikostí ambicí, jichž je nositelkou, vznesenou povahou cíle, k němuž směřuje. Aby její příslušníci i prosti občané šli za revoluční stranou, musí věřit jejímu učení, posestvív, které strana přináší. Avšak ex definitione, pokud je strana monopolní a pokud není společnost homogenní, jsou tu protivníci skuteční i možní, zrádci, kontrarevolucionáři, cizí agenti (na jejich jméno málo záleží), všichni ti, kdo nesouhlasí s posestvívem, které strana přináší. Stabilita takového režimu musí odolat nedůvěře nebo nepřátelství těch, kdo nepatří do monopolní strany. Jaký je důševní stav disidentů, který je pro bezpečnost státu nevyhodnější? Strach. Ti, kdo nevěří v oficiální státní učení, musí být přesvědčeni o své bezmocnosti. Před více než půl stoletím použil Maurice Barres jedné věty, značně odporné, která zněla asi takto: společenský řád je založen na tom, že si lidé uvědomuje svou bezmocnost. Pozměníme-li Barrésovu větu, můžeme říci, že pevnost re-

žímů monopolní strany vyžaduje zároveň s vírou a nadšením věřících, aby si nevěřící uvědomovali, že jsou a musí být bezmocní.

Pocit bezmocnosti nevěřících může být doprovázen rezignací, hostejností, strachem, ale strach je nutný, nevyhnutelný. Revoluční strana, ať už to bylo v roce 1789, 1917 nebo 1933 (protože všechny revoluční strany mají jisté společné rysy), nemůže nevyvolávat nadšení menšíny, aniž by vzbuzovala strach u těch, kdo nesdílejí toto nadšení. Revoluční strana podněcuje nasilné pocity. Nesdílejí-li nadšení, které ji ožívuje a které šíří, musíte být ochromeni strachem.

Pokusil jsem se v této analýze vyvodit některé charakteristické rysy protichůdných režimů, vycházejí z proměnných, které považují za rozhodující. Tato dedukce založená na povaze zřízení byla možná, protože politické systémy nejsou prostým souborem institucí, obsahují vnitřní logiku. Je to metoda přípušná za předpokladu, že se nezalže příliš daleko. Když provádím tuto analýzu, nepopisuji systémy v jejich rozmanitosti, v jejich konkrétních rysech, pokouším se postihnout abstraktní typ. Naštěstí nebo naneštěstí nerealizují systémy plně svou podstatu. Navíc vycházíme-li z hlavní proměnné, nacházíme velkou rozmanitost institucí. V režimu monopolní strany se všechno neodvozuje z monopolu politické činnosti, kterému se těší jediná strana: existují různé druhy režimu jediné strany, právě tak jako různé druhy režimu více stran. Volbu hlavní proměnné ospravedlňuje to, že dovoluje odhalit mnoho důležitých a především *podstatných* znaků.

Vycházíme z pojmu jednotnosti nebo mnohosti stran, dospěli jsme k formulaci legitimity vlastní každému režimu, ke stylu splynutí se státem a vládou, k svobodám možným v rámci každého typu a konečně k *principu* zřízení ve smyslu, jak tohoto termínu používal Montesquieu.

Politická zřízení vykazují koherenci, jejíž pochopení umožňuje to, abychom jim porozuměli.

HLAVNÍ PROMĚNNÁ

V předcházející kapitole jsem vypracoval dva ideální typy politických zřízení, vycházejí na jedné straně z pojmu strany monopolní a na straně druhé z pokojného a organizovaného soužití více stran. Popsal jsem režim, v němž přesná pravidla stanoví podmínky výběru vládnoucích právě tak jako výkonu moci. Uvedl jsem, jak strana, která si činí nárok na monopol politické činnosti, může mít jako cíl revoluční přeměnu společnosti a ve jménu tohoto poslání může uplatňovat legitimně, alespoň podle svého učení, absolutní autoritu. Ujasně jsem dále, že jde o dva ideální typy, nikoli o klasifikaci politických režimů. Vycházejí z těchto dvou ideálních typů bych rád načrtl možnou klasifikaci různých politických zřízení v současných společnostech a pak zdůvodnil, proč jsem vybral jako kritérium pluralitu stran nebo stranu jedinou.

V každém z těchto dvou ideálních typů jsem kombinoval několik proměnných. V ideálním typu zřízení s více stranami jsem bral v úvahu současně pluralitu stran, ustavní pravidla volby vládnoucích a ustavní povahu výkonu moci. Tyto znaky nejsou nezbytně spojeny. Je možno rozlišovat režimy při případném oddělení těchto znaků. Stejně je možno postupovat vzhledem k ideálnímu typu zřízení ovládaného stranou monopolní.

Konečně se budeme ptát, zda kromě zřízení s více stranami a zřízení se stranou monopolní neexistuje třetí typ režimu, bez stran. Tato hypotéza, ať už je správná, nebo ne, není zřejmě absurdní. Před několika dny jsem položil jednomu sovětskému sociologovi otázku: bude v komunistickém režimu budoucnosti existovat jedna strana, nebo stran několik? Odpověděl mi: ani to, ani ono, žádná strana. Z hlediska ideální představy je v perspektivě budoucnosti možný třetí druh zřízení.

Dnes budu postupovat v opačném pořádku, vyjdu od režimů s monopolní stranou.

Ideální typ by obsahoval jednu stranu, mohl-li to říci, dokonatou ve smyslu totalitní vůle, vedenou jedinou ideologií (ideologií zde nazývám globální představu historického světa, minulosti, přítomnosti i budoucnosti, toho, co je, i toho, co být má). Tato strana chce dosáhnout úplné přeměny společnosti, aby ji přetvořila ve shodě s tím, co vyžaduje její ideologie. Monopolní strana má ambice krajně široké. Představa budoucí společnosti zahrnuje konečně splynutí společnosti a státu. Ideální spo-

IDEOLOGIE A TEROR

V poslední kapitole jsem ukázal propast mezi ústavními fikcemi a skutečností v sovětském státě a v komunistické straně. Poučka o dik-tatuře proletariátu slouží jako zdůvodnění monopoli, který si strana vyhrazuje, poučka o demokratickém centralismu slouží jako ospravedlnění a kamufáž všemohoucnosti několika lidí nebo dokonce často čtověčka je-díneho. Sovětský režim je tedy, abych se znovu uchýlil k termínům, kte-rých jsem použil, když jsem mluvil o ústavně pluralitních režimech, by-tostně oligarchický, není-li dokonce tyranský.

Oligarchická skutečnost sovětského režimu vysvětluje zčásti posed-lost, s jakou sovětská propaganda obviňuje monopolisty. Těm, kdo mají zkušenosti se sovětským režimem, daří se stěží uvěřit, že by se za zmat-kem ústavně pluralitních režimů neskryvala všemohoucnost několika lidí. Toto nedorozumění má protiváhu: Mnoho demokratů se úzkostlivě snaží najít na druhé straně ekvivalent rozmanitosti a konfliktů, které tvoří pod-statu ústavně pluralitních režimů. Jinak řečeno, kdybych se nebař toho, že zneužívám dialektiky, řekl bych, že Sověti považují ústavně pluralitní režimy za „oligarchii monopolistů“, protože hledají na Západě to, co exis-tuje u nich. Pokud jde o stoupence ústavně pluralitních režimů, ti pak tvr-dí došifně věří, že se za oligarchii strany rozvíjí svobodná hra sil a seskupe-ní podobných tomu, co znají.

Jiný rozpor: sovětské režimy se dovolávají učení, které hlásá prve-ství ekonomiky. Avšak dějiny komunistické strany a sovětského režimu podávají znamenitou ilustraci určujícího působení několika lidí na údajně objektivní síly. Když se bolševická strana uchopila moci, zvrátila symbo-licky podle doktriny světový proletariát. Ve skutečnosti je uchopení moci komunistickou stranou v roce 1917 a přeměna světa touto revolucí po-tvrzením a posvícením role – často udivující – malého počtu lidí v dě-jinách lidských společností.

Ústavně pluralitní režimy jsou ústavní interpretací svrchovanosti lidu. Ta se projevuje ve volbách ovlivňovaných vždycky četnými silami; voliči vybírají více nebo méně svobodně své zástupce a ti hrají parlamentní hru. Moc komunistické oligarchie je možno pokládat za jinou interpretaci de-mokratické ideje. Svrchovanost lidu nebo proletariátu je delegována na stranu, avantgardu proletariátu nebo lidu. Tyto dvě formy interpretace je možno současně smířit i postavit proti sobě. V jednom případě je sym-

bolem interpretace volební soutěžení, v druhém případě jednomyslnost ve volbách a nadšený souhlas, který dodává posvěcení souladu mezi sku-dnou nebo mystickou vůlí mas a vůlí vládnoucích. Rivalita mezi oběma druhy režimů je také rivalitou mezi dvěma systémy ústavní interpretace týchž ideologických formulí. Ve skutečnosti však všichni víme, že rozdíly mezi ústavně pluralitními režimy a režimy monopolní strany není podruž-ný, nýbrž zásadní. Vyjadřuje živoucí styl, způsob vlády, samu formu spo-řečensví.

Čeho se týká tento zásadní rozdíl?

První odpověď, která přichází na mysl, by byla inspirována marxis-mem: hospodářské zřízení je zcela jiné.

Nebudu se vracet k rozboru ekonomických zřízení, který jsem už učinil.⁶ Výrobní způsoby se navzájem podobají; organizace továren na úrov-ni dané technikou se v jednotlivých režimech nemůže příliš lišit. Nemůže se nevytvořit jistá právní autonomie podniků. V jediném roce musely so-větské soudy posuzovat více než 330 000 případů konfliktů mezi podniky.

Cizí stát, Izrael, zavedl dokonce řízení proti sovětské exportní rafové společnosti, která na příkaz vlády zastavila dodávky v okamžiku invaze na Sinaj. Sovětský stát chce dodržovat zásadu, že soudy uplatňují zákony, i když jsou tyto zákony aplikovány na vztahy mezi podniky, které jsou teo-reticky všechny státním vlastnictvím.

Existuje tu zřejmý rozdíl, který je zásadní povahy. Mnohá opatření, která každý podnik uskutečňuje, jsou pouze provedením administrativ-ních příkazů, příkazů plánovací komise. Jiná opatření naproti tomu pří-f-mají vedoucí pracovníci podniku nebo jsou diktována smlouvami. So-větské právo vyžaduje rozlišení toho, co vyplývá z administrativního rozhodnutí, a toho, co vzešlo z vlastního rozhodnutí podniku.

Politicky, což je pro mne rozhodující, je tomu tak, že v západních re-žimech existuje mnoho organizací, které jsou na státu nezávislé: v sově-tském režimu mají podniky nebo trusty jistou administrativní a právní au-tonomii, ale každá organizovaná skupina je nezbytně vázána na stát a v důsledku toho podřízena jeho ideologii.

Když jsem rozebíral třídní vztahy, ukázal jsem,⁷ že společnost sově-tského typu obsahuje rozdíly ve způsobu života, v úrovni spotřeby, v ži-votním stylu skupin; sovětská společnost se nelyžňuje větší stejno-ro-dosti než společnost západní, ale žádná organizace, odborová nebo politická, není nezávislá v poměru ke státu. Každá profesijní, odborová, politická organizace je výrazem státu a strany, a v důsledku toho je proniknuta oficiální ideologií.

Stát je totiž stejně neoddělitelný od strany jako strana od své ideolo-gie. Ideologie je pak neoddělitelná od jistého pojetí dějin a toto pojetí

⁶ Aron: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*.

⁷ Srov. Aron: *La Lutte de classes*.

zahrnuje nejen vývoj společnosti směrem ke konečné formě, nýbrž boji na život a na smrt mezi třídami, mezi dobrem a zlem. Tento stát, který absorbuje všechny organizace, profesionální i politické, je svou podstatou procesem. Historický pohyb, který našší současně společnost i stát, vykazuje dvoji zdánlivě protichůdnou charakteristiku: Teoreticky je řízen historickou nutností, fakticky je výsledkem rozhodování malého počtu lidí, někdy člověka jediného.

Jak dochází k tomuto spojení mezi učením o historické nutnosti a výjimečnou roli individuálních vůlí? Marxistické učení mluví původně o příjmátu ekonomiky a společenských sil, kreslí schéma dějin, podle něhož dějiny postupují nezadržitelně od kapitalistického režimu k režimu socialistickému v té míře, jak se rozvíjejí výrobní síly a zosťňují rozpory.

Toto pojetí dějin bylo pojetím II. internacionály a zvláště německých sociálně demokratických stran, které II. internacionála ovládaly. Toto pojetí bylo deterministické do té míry, že jisté sociální demokraty svádělo k tomu, aby nechal jednat objektivní dialektiku a uchýlili se k účastnému nebo pasivnímu čekání na nevyhnutelnou revoluci, která nastane, až rozpory dozrají. Vzpomínám si, že jsem ještě v roce 1932 v Německu slyšel jednoho sociálně demokratického řečníka volat: My sociální demokraté můžeme čekat, protože zastupujeme třídu, jsme jednotnou stranou, dialektika dějin je na naší straně. Několik týdnů poté byl Hitler u moci a sociálně demokratický řečník se vzdor dialektice dějin nacházel v koncentračním táboře.

III. internacionála skoncovala s tímto objektivním pojetím historického vývoje. Lenin a bolševici se vyznačují odmítnutím pasivního přijímání historického determinismu, zdůrazněním vůle. Když měl Lenin volit mezi literou učení a jednáním, které vyžadovala daná situace, nikdy neváhal, obětoval doktrínu nebo ji alespoň přizpůsobil potřebám daného okamžiku a našel zdůvodnění pro jednání, které několik let předtím teoreticky odsuzoval. Před rokem 1917 se Lenin proude stavěl proti těm, kdo věřili v socialistickou revoluci v Rusku, v zemi, kde neproběhl kapitalistický vývoj. V roce 1917 přezval Lenin v Rusku moc. Vyšlo se z ideje o posláni proletariátu, posláni proletariátu se stalo posláni strany, strana jako ta kova byla ztělesněním proletariátu. Všechno, co dělá strana, je výrazem posláni proletariátu a zákona dějin. Avšak to, co dělá strana v Sovětském svazu, je do značné míry svévolné. Učení nestanovilo, jaký bude stát přechodného období mezi kapitalismem a socialismem. Některé myšlenky *Kapitálu* měly jistý vliv na řízení ekonomiky. Ale válečný komunismus, NEP, pětiletky byly odpovědi bolševiků na nepředvídané okolnosti, odpor bolševici přijali, ale ne determinované teorií nebo zákonitostmi dějin. Odsud zásadní rozpor: doktrína se dovolává historického determinismu, a praxe ponechává rozhodování několika lidem nebo člověku jedinému. Jedním z výrazů tohoto voluntarismu je proměna marxistické ideologie samé.

Marxistické učení připouští četné interpretace. Sovětský marxismus obsahuje mnoho prvků, které Marx nikdy neformuloval. Podle okolností se toto učení rozšiřuje nebo zužuje.

Doktrína se rozšiřuje, když hlásá ortodoxii ve vztahu k malířství, hudbě, humanitním vědám, histori a nakonec k biologii. Ideologická usnesení týkající se malířství nebo hudby nemají nic společného s tím, co Marx nebo Engels o hudbě napsali; ti vyjadřovali různé názory, ale spíše jako osoby než jako proroci socialismu. Tvrdili, že existuje vztah mezi sociálním prostředím a uměním (což každý, marxista i nemarxista, akceptuje), nikdy však nemluví o tom, jaká by měla být hudba nebo malířství socialistického státu. V důsledku rozmanitých okolností, které nemám čas do podrobnosti rozebírat, byla odsouzena formalistická hudba jako buržoazní a reakční. Pokud jde o abstraktní umění, bylo dlouho považováno za výraz buržoazního úpadku. Právě tak ostře odsuzovali abstraktní malířství nacionální socialisté.

Pokud jde o společenské vědy, odpovídá pravověrnost nutnosti. Sociologický svaz se zakládá na jisté interpretaci dějin a společnosti a jako sociologové bychom mohli počítovat hrdost nad skutečností, že sociologie v naší době slouží jako náboženství třetího lidstva. Tato hrdost se ovšem neobejde bez služebnosti v režimu, kde sociologie splyvá s oficiální státní ideologií. Ale i zde existuje manévrovací prostor, který se v různých momentech zužuje nebo rozšiřuje.

Carské Rusko uskutečnilo v 19. století výboje. Ty mohou v rámci oficiálního učení nabýt dvou různých významů: Buď bylo dobytí Střední Asie carským Ruskem výrazem carského imperialismu, ztotožňovaného s imperialismem západním a stejně odmítaného, jak zněla formule přijímaná během prvních let režimu; nebo mělo dobytí Střední Asie carskými jednotkami, i když šlo o formu imperialismu, také pokrokovou význam, protože carská vojska s sebou přinesla vyšší civilizaci a protože velkoruský lid byl osudem předurčen k tomu, aby se stal nositelem spasitelné revoluce. Všechno, co připravovalo začlenění nějakého národa do socialistického státu, dalo se ve shodě se zákony historického pokroku. Mezi oběma formulami, odsouzením carského imperialismu a schválením pokrokovosti, je možno vyjadřovat a formulovat četné střední články. Oficiální interpretace oscillovaly mezi oběma extrémny; jednou trvalou povinností jednotlivce bylo nedopustit se myšlky při interpretaci, aby nebyl ani vpřed, ani pozadu.

Krajní formou rozšíření ortodoxie je její aplikace na nějakou přírodní vědu. Nejčastěji se ovšem nejde tak daleko, vítězí zdravý rozum: duch ortodoxie je málo příznivý rozvoji nějaké vědecké disciplíny. Avšak přírodní vědy jsou pro stát a jeho sílu příliš užitečné, než aby se riskovalo ohrožení jejich rozvoje. Udivujícím jevem bylo odsouzení mendelismu během poslední fáze stalinského režimu, kdy byl mendelismus považován za odporující socialistické pravdě. Subtilní interpreti naší motiv tohoto odsouzení: Učení o stejnorodé společnosti je tím přesvědčivější, čím více se

omezuje význam vrozených rozdílů mezi jednotlivci. Socialistická pravda Staliny o relativní stabilitě dědičnosti získaných vlastností a tvrzení o relativní stabilitě dědičného fondu.

Doktrína může být víceméně úzká nebo víceméně široká, aniž by se obecně poukázalo na marxismus. Je možno zachovat základní principy historického vývoje od kapitalismu k socialismu a role strany, zatímco se význam té nebo oné minulé události mění. Ale jedním z důsledků formy, které učení nabývá, je to, že se do pojetí dějin postupně zavádí místo determinismu nebo objektivních sil činnost jedinců. Biblickou dějepřevou sovětského učení je stále méně rozvoj výrobních sil a stále více historie strany samé. Biblickou dějepřevou, která vede k revoluci, jsou dějiny bolševické strany, dějiny konfliktů uvnitř strany, dokonce dějiny satelitních stran.

Znal jsem jednoho Francouze, který byl dříve několik let jako zájatec v Severní Koreji a který prošel pokusem o převýchovu. Byl především udiven významem, který je v sovětské výchově přikládán dějinám komunistických stran, zvláště dějinám konfliktů trancí uvnitř jednotlivých stran. Tento francouzský novinář se učil o významu, který byl přikládán roli některých obskurních příslušníků komunistických stran, bulharské nebo rumunské, kteří byli v tom nebo onom období mezi lety 1917 a 1945 na správně nebo na špatně straně.

Prostor pro diskusi a pro výklad se v Sovětském svazu také v různých obdobích mění. Jednou ze základních otázek je, v jaké míře je nebo není taková nebo onaka praxe posvěcena doktrínou.

Vezměme dva příklady. Za Stalinových dob byl 25procentní podíl akumulače považován za integrální součást oficiální doktríny; toto procento je v plátnosti ještě dnes, bylo však zpochybněno před několika lety během Malenkova období. Jinou posvátnou institucí byly traktorové stanice. Až dodnes byly traktory majetkem traktorových stanic a ty dávaly tyto stroje za poplatek k dispozici kolchozům. Několikrát byla řeč o prodeji traktorů kolchozům. Stalin ve svém posledním díle prohlásil, že prodáv v rozvoji socialistické ekonomiky. Před několika týdny Chruščov vyhlásil, že traktorové stanice ztratily svou funkci a že nadále budou traktory vlastnictvím kolchozů, které si je budou moci volně koupit. Formule, která je považována v dané době za doktrinní pravdu, vychází z dogmatu, ale pak se stává pouhou otázkou oportunity.

V tomto okamžiku nas to může svádět k tomu, abychom převrátili myšlenku o vztazích mezi stranou a ideologií, myšlenku, kterou jsem se vám až dosud pokoušel vnuknout, a abychom řekli, že ideologie je podle všeho asi nástrojem vlády. Svádí to k tomu, abychom použili pro sovětský režim marxistické metody interpretace. Co nám říká Marx? Že buržoáze používají vznešených slov, aby zakryli špinavé vykořisťování lidí. Obrátit marxistickou metodu proti sovětskému zřízení by vedlo k tomu, že by se řeklo: strana nebo několik lidí, kteří ji řídí, používají podle potře-

by té nebo oné doktrinní formule, aby si udrželi moc a aby vytvořili společnost, v níž by zaujímali první místo.

Marxistická ideologie je zřejmě nástrojem vlády, právě tak jako jím je ideologie demokratická v režimech ústavně pluralitních. Ale bylo by chybou věřit, že doktrína je pouze nástrojem moci; že sovětská vláda nevěří ve své vlastní učení. Bolševici nejsou oportunisté, kteří využívají kterékoli ideje kvůli moci. Jsou definováni kombinací doktrinního fanatismu a mimořádné pružnosti v taktice nebo v praxi.

Strana, která má monopol politické činnosti, ovládá stát a vnucuje všem organizacím svou ideologii. Prostřednictvím státu si pro sebe vyhrazuje monopol síly, publicity a propagandy. Ideologie není ani jediným cílem, ani výhradním prostředkem; existuje tu stálá interakce nebo také dialektika. Někdy se ideologie používá k tomu, aby se dosáhlo nějakého cíle, v jiných momentech se používá prostředků síly k tomu, aby se utvářela společnost podle ideologie.

Jedním z nejnápadnějších důsledků tohoto ideologického režimu je teror. Abychom porozuměli jistým aspektům režimu monopolní strany, je třeba připomenout lev teror, který ohromoval dlouhou dobu svět a který cizince současně odpuzoval i přitahoval.

Po formální stránce je možno v sovětském zřízení pozorovat tři formy teroru.

Teror může být legální, kodifikovaný. Sovětský zákoník jmenuje zločiny, které by v ústavně pluralitním režimu nebyly všechny považovány za zločin. Sovětský zákoník věnuje větší zájem tomu, aby nedošlo k beztrestnosti viníka než k odsouzení nevinného. Tak má sklon považovat za zločinné jednání přípravu zločinu, i když se s jeho uskutečněním nezačalo. Formulace o kontrarevoluční činnosti je dostatečně široká a vág- ní, aby dávala možnost jakéhokoli výkladu. Termín „sociálně nebezpečný čin“ mohou soudy interpretovat velmi široce. Konečně se používá proslulé zásady analoie, která znamená přibližně toto: nem-li nějaký čin podle terminologie zákoníku považován za zločin, protože na něj nelze přesně použít některého článku, má soud právo postupovat per analogiam a odsoudit jej, protože se více nebo méně podobá nějakému jinému činu, který je podle terminologie zákoníku za zločin považován.

Tato legální represe není podstatným aspektem jevu teroru. Od roku 1934 obsahoval sovětský trestní zákoník články, které jsou dnes možná zrušeny, které poskytovaly tajné policii nebo ministerstvu vnitra (což je totéž) právo uvěznit sociálně nebezpečné jedince nebo je s odvoláním na kontrarevoluční činnost odsoudit na léta do koncentračního tábora, a to mnohdy v nepřítomnosti obžalovaného, v každém případě bez přítomnosti obhájce a bez možnosti odvolání.

Administrativní tribunály představují další aspekt teroru, daleko hroznější než první. Použití trestního zákoníku omezuje záruky, jichž požívají lidé na Západě. Jistý právní předpis z roku 1937 stanoví v případě kontrarevoluční činnosti rychlý proces. Všechno má být skončeno v několika

dnech bez jakékoli možnosti obhajoby, proti rozsudkům není odvolání. Ani toto legislativní opatření však ještě nevyčerpává stalinický teror.

Třetím aspektem teroru, který není totožný s oběma aspekty prvními, je deportace celých skupin obyvatele. Abych nebyl obviněn ze zajařlosti, přečtu vám několik řádků z Chruščovovy zprávy týkající se přesídlení skupin obyvatele.

Na konci roku 1943, tedy v době, kdy byly na všech frontách uskutečňeny přílomy ve prospěch sovětských sil, bylo přijato rozhodnutí o deportaci všech „karačalovců“ z území, na kterém žili, a toto rozhodnutí bylo provedeno; v téže době, na konci prosince 1943 posílil tž osud všechno obyvatelstvo Kalmycké autonomní republiky; v březnu 1944 byli deportováni všichni Čečenci a všichni Inguši a Čečensko-ingušská autonomní republika byla zrušena; v dubnu 1944 byli deportováni všichni Balkarci do oblastí velmi vzdálených od území Kabardinsko-balkarské autonomní republiky a republika sama byla přejmenována na Kabardinskou autonomní republiku. Ukrajinci se vyhnuli podobnému osudu pouze proto, že jich bylo příliš mnoho a že by nikde nebylo dost místa, aby byli všichni deportováni. Jinak by se nebylo váhalo to udělat.⁸

Ukrajinců je více než čtyřicet milionů.

Tento text je mimořádný, ukazuje, že nejšílenější představy divadelní hry, která se právě hraje v *Theâtre National Populaire*,⁹ mohou být realizovány ve skutečných dějinách. Tento text, převzatý z autentického projevu, potvrzuje, co se vědělo odjinud – praxi přesunu skupin obyvatelstva ve velkém měřítku. Takový přesun byl uskutečněn také v letech 1939–1940 v částech Polska okupovaných Rudou armádou. Počet lidí, kteří byli v této době deportováni, se odhaduje na jeden a půl milionu.

Kromě této formální klasifikace mám za to, že je možno provést konkrétní neboli materiální klasifikaci na tři typy teroru.

Existuje první forma teroru, kterou nazvu, smím-li se tak vyjádřit, *normální* a která opakuje zkušenost Francouzské revoluce; je to teror uplatňovaný stranou nebo frakcí proti stranám nebo frakcím, které jsou jejími protivníky. Lze ho považovat za formu občanské války. Během revolučních období pochybuje skupina, která uchvátí moc, o trvání své vlády a vidí všude nepřátele. Není vždycky na omylu, protože ex definitione je její vláda nová a protože počet protivníků, těch, kdo doufají ve zvrát osudu, bývá velký.

Tento první typ teroru bylo možno pozorovat během let občanské války, řeckéme mezi lety 1917 a 1921. To je doba, kdy byli členové a vůdcové

⁸ Cituji podle textu, který podává A. Rossi ve své knize *Autopsie du stalinisme* (Převa stalinismu), Paříž 1957, str. 119.

⁹ Jarry, Alfred: *Ubu roi* (Králi Ubu).

konkurenčních socialistických stran, socialistických revolucionářů a menševiků, odstranování, posílání do vězení. To je také doba, kdy se zástupci bývalých privilegovaných tříd bránili proti vítězným bojševikům. Neexistovala téměř velká revoluce, která by neobsahovala analogické jevy. Cromwellův teror, Robespierův teror, Leninův teror; dějiny se opakují.

Druhým typem teroru je teror, který se rozpoutal na počátku kolektivizace zemědělství, od roku 1929–1930, a který směřoval k likvidaci těch, kdo byli nazýváni třídními nepřáteli, hlavně kuláky. Také zde jde o formu teroru neříkám legitimní nebo nelegitimní, ale rozumové vysvětleníhou. Ode dne, kdy bylo rozhodnuto o kolektivizaci zemědělství, byli kulaci nesmiřitelnými protivníky sovětského státu; ruští rolníci vydili přínejmším polovinu dobytka. Když tedy byly vysídlovány statisíce kuláky, když byli trestáni, bojovalo se proti nepřátelům režimu nikoli fiktivním, nýbrž skutečným. Máme právo si myslet, že by jiné metody byly byly vhodnéjší. N. Chruščov ve svém projevu mluvil o tom, že by se kolektivizace zemědělství byla mohla uskutečnit za menší cenu. Ale zde šlo o retrospektivní a ekonomické úvahy; připustíme-li jako cíl kolektivizaci zemědělství, je teror racionálně vysvětlitelný, ne-li omluvitelný.

Dosud byl teror zaměřen proti politickým protivníkům nebo protivníkům třídním, proti opozičním nebo disidentům, ať už skutečným nebo virtuálním. Třetí typ teroru, ten, který N. Chruščov odsoudil, se obrátil proti komunistické straně samé. Znovu octli se několik řádků, abych umožnil představu o rozsahu teroru, jehož obětí byli členové strany.

Jaké bylo složení XVII. sjezdu komunistické strany? Víme, že 80 % řádných delegátů na XVII. sjezdu vstoupilo do strany během let konspirace, která předcházela revoluci, a během války, to jest před rokem 1921; z hlediska sociálního původu byli delegáti sjezdu převážně dělníci (60 % delegátů s hasovacími právy). Z tohoto důvodu bylo nemyšlitelné, že by byl sjezd tohoto složení zvolil ústřední výbor, jehož většina by se ukázala jako nepřátelé strany. Jediným důvodem, pro nějž bylo 70 % kandidátů zvolených na XVII. sjezdu označeno za nepřátele strany a lidu, bylo, že čestní komunisté byli pomluveni, že obvinění proti nim vznesená byla falešná a že revolucei zákonost byla skutečně porušena. Stejný osud posílil nejen členy ústředního výboru, ale také většinu delegátů XVII. sjezdu. Z 1966 delegátů s hasovacími právy nebo s poradním hlasem byl 1108 osob, to jest zřetelně více než většina, uvězněno a obviněno z kontrarevolučních zločinů.¹⁰

70 % členů ústředního výboru, mezi 50 a 60 % všech delegátů sjezdu komunistické strany. To je třetí aspekt teroru, aspekt nejvíce udívající,

¹⁰ Rossi, A., o.c., str. 82.

nejnenormálnější, lze-li tak říci. Všechno proběhlo tak, jako by se revoluční teror od roku 1917 do roku 1938 zdujnal sobě, místo aby se postupně zeslaboval v té míře, jak se stabilizoval režim.

Zostřil se především v době druhé sovětské revoluce, to jest v době kolektivizace zemědělství; zostřil se pak počínajíc rokem 1934, v době likvidace největší části starých členů komunistické strany. Tento teror vyústil ve dvě instituce, které sehrály významnou roli v diskusích pro sovětský režim a proti němu: jednak v koncentrační tábory, jednak v proslulé moskevské procesy. Necháň stranou koncentrační tábory a řeknu několik slov o moskevských procesech, protože představují takřka kulminaci bod, vyvrcholení tohoto ideologického teroru, jeden z podstatných aspektů tohoto výjimečného režimu.

Obžalovaní se sami obviňovali ze zločinů, o nichž se nám dnes říká, že je nespáchali, a o nichž by žádný rozumný člověk nevěřil, že je spáchal. Odtud řada otázek, které byly často směřovány, ale které je důležité přísně odlišovat: Především otázka *logiky těchto doznání*, pak otázka *psychologie obžalovaných*. Dále otázka psychologie žalobců. A konečně otázka funkce procesů a čistek v režimu tohoto druhu.

Logika doznání. Odpověď je jednoduchá: Stačí uvodit úplné závěry z formule „Kdo není se mnou, je proti mně“ a připustit, že ústřední výbor nebo politbyro komunistické strany je vlastně komunistická strana, což je proletariát, který je smyslem dějin. Kdokoli tedy nejde s ústředním výborem komunistické strany, je nepřitelem svatého posláni proletariátu, je tedy vinen nejtěžším zločinem a podléhá nejpřísnějším trestům. Ve všech revolučních obdobích mají příslušníci revoluční strany tendenci směřovat protivníky se zločinci nebo zrádci. Není třeba příliš velké představivosti: V posledních dvaceti letech dějin Francie se epíteta „zrádce“ používalo obecně k tomu, aby se jim házejo podle okolnosti po té nebo oné skupině, přičemž zvraly v tomto označování ilustrují kolísání událostí a relativitu historických soudů.

Systém přiznání je asi tento: Ten, kdo nesouhlasí s ústředním výborem nebo tajemníkem komunistické strany, *chová se jako nepřítel komunistů*. My jsme se však rozhodli, že nebudeme brát v úvahu záměry, ale budeme soudit pouze podle činů. Ten, kdo je v opozici, oslabuje ústřední výbor, oslabuje tedy proletariát. Chová se jako nepřítel, tedy jako zrádce, a protože nás nezálmalí záměry, považujeme ho *objektivně* za zrádce. Abychom umožnili řadě lidí pochopit, že není rozdílu mezi *chovat se jako zrádce* a *byť zrádce*, stačí si představit, že není rozdílu mezi *chovat se jako* nebo *Trocki* udířovali vztahy s gestapem. V tomto okamžiku se dosáhlo cíle. Vyšlo se z politického významu nějakého chování, avšak protože činy, které by symbolizovaly toto chování, neexistují, byly vymyšleny, aby se potvrdil význam příkládany postojí opozice.

Ve svém proslouvu řekl N. Chruščov přibližně to, co jsem vám právě vysvětlil:

Stalin byl u zrodu pojmu „nepřítel lidu“. Tento termín umožňuje používat nejtvrdsí represe proti komukoli, kdo by byl jakýmkoli způsobem se Stalinem v rozporu.¹¹

Nejsubtilnější formulace této řetězové identifikace přináší Merlan-Ponty ve své knize *Humanisme et terreur* (Humanismus a teror), kde rozvíjí polohegelianským, poloexistencialistickým jazykem tuto logiku doznání. Logiku, která pro mne nikdy nepřetavovala žádné tajemství od okamžiku, kdy se podle paranoického postupu připustí, že se nedělá rozdíl mezi opozítkem, který jedná jako... a zrádcem.

Druhou otázkou je otázka psychologie obžalovaných. Jsou tu možné tři odpovědi. Přes tony spotřebovaného inkoustu se nakonec všechno dá převést na tyto tři odpovědi.

První, pro idealisty nejspokojivější, je odpověď oddanosti straně. Příslušník strany má špatné svědomí, ať už proto, že byl poražen ve frakčním boji, nebo proto, že dal za pravdu vítězi. Protože cítí, že jeho život je u konce, chce najít poslední smysl pro dny, které mu zbyvají. Aby posílil stranu v okamžiku, kdy je ohrožována vnější agresí, rozhodne se slavnostně prohlásit, že ústřední výbor nebo politbyro měly pravdu a že on se mylil.

Tento výklad oddanosti straně vede často ke srovnání s japonskými kamikadze. Kamikadze byli piloti letadel, kteří se zavázali k jedinečnému posláni, k posláni, z něhož se nemohli vrátit; spočívalo v tom, že se se svým letadlem vrhli na palubu nepřátelské lodi. Stejným způsobem byli členové strany, kteří se sami obviňovali před celým světem a veřejně ztráceli čest, v zásadě nejoddanější služebníci věci. Sami se ponížili, aby vyvedli toho, kdo je porazil, protože ten ztělesňoval stranu a proletariát. Druhá teorie, méně velkolepá, je domněnka o tajné dohodě mezi polici a obviněnými, podle níž si mohli zachránit život za podmínky, že se propoují k ceremonii doznání. Podle všech informací byli odsouzení skutečně popraveni a většina z nich znala osud svých předchůdců. Možná chtěli zachránit nikoli vlastní život, ale život svých blízkých. Je možné, že byly uzavřeny dohody tohoto druhu.

Třetí teorie, asi nejjednodušší, je teorie mučení. Ocitují ještě jeden text N. Chruščova, protože se mi zdá jedním z nejrozumnějších, jaký byl kdy o tomto předmětu napsán.

Když Stalin řekl, že ten nebo onen má být zatčen, bylo nutno doslova uznat, že jde o nepřítel lidu, a Berijova křika, odpovědná za orgány státní bezpečnosti, se předháněla, aby dokázala vinu uvězněného člověka a správnost dokladů, které zřašovala. Jaké důvazy byly předkládány? Přiznání vězňů, které vyšetrující soudcové brali vážně.

¹¹ Rossi, A., o.c., str. 70.

A jak se může člověk přiznat ke zločinům, které nespáchal? Jediným způsobem, následkem použití fyzických metod nátlaku, mučení ve-
douchou až ke stavu bezvědomí, duševního rozkladu, ztráty lidské dů-
stojnosti. Tak se dosahovalo přiznání.¹²

Třetí teorie obsahuje nepochybně největší část pravdy, nevylučuje však zcela ani teorie předcházející.

Psychologie žalobců byla zvláštní. Vyšetřující soudcové věděli, že přiznání byla vynyšlena, nemohli věřit doznáním, o nichž předstírali, že je berou vážně. Ti, kteří se doznávali, věděli, že jejich vyšetřovatelé jim nevěří. Ten, kdo inscenoval všechny tyto procesy, nemohl nevědět, že dal sám příkaz vytvořit neskutečný svět. A přece státní moc a policie dokázaly, že se celý svět ptal po skutečnosti této neskutečnosti. Nikdo se nechal zcela oklamat, ale málokdo měl odvahu říci anglicky *nonsense* (nesmysl) nebo francouzsky *mensonge!* *mensonge!* (lež, lež, lež). A co je ještě více udivující, tento svět hrůzných tůkci nebyl prostě odporný a podlý. Jistým způsobem přitahoval nebo v každém případě fascinoval, protože tam mělo všechno svůj význam, nic se nedělo náhodně. Hluboké dějinné síly splyvaly s konflikty tříd a se spiknutími jednotlivců. Hegelova dialektika vyústila v policejní šílenství a každý se ptal po důvodech této tragické šaškárny. Nikdo se neodvážil říci jako N. Chruščov: generální tajemník ruské komunistické strany byl obětí psychózy po-
dezírání a nakonec viděl v samém maršálu Vorošilovi agenta Intelligence Service.

TOTALITARISMUS

Předcházející kapitola končila rozbořením jednoho z nejvíce znepokojujících jevů sovětského režimu v jistých obdobích, totiž kombinace ideologické zbešlosti a policejního teroru. Dvě období to ukazují, dá-li se to tak říci, nejdokonaleji: období 1934–1938 a 1949–1952. Dnes se ví, a ví se to díky samotnému N. Chruščovovi, že Stalin v roce, který předcházel jeho smrti, připravoval velkou čistku, která měla být srovnatelná s čistkou z let 1936–1937. Bylo by však nespravedlivé posuzovat sovětský režim jako celek a jeho dílo jen podle jevu policejního teroru, ale ten měl, jak se mi zdálo, reálný dosah.

Tainá zpráva N. Chruščova skýtá jedinečnou ilustraci Montesquieuovy teorie despotismu, teorie, podle níž je principem despotismu strach – zákejný strach, který postupně zachvacuje všechny jednotlivce nějaké společnosti kromě jediného. Sám N. Chruščov si v daném okamžiku klade otázku: Proč jsme nic neudělali? A odpovídá s upřímností a náivitou: Nemohli jsme nic dělat. Když jsme byli povoláni k Nejvyššímu pánu, nikdy jsme nevěděli, zda se s námi chce poradit o nějakém důležitém rozhodnutí, či nás uvrhnout do hladomoren Lublanky. Tento fenomén všeobecného strachu se rozšířil v režimu zrozeném z nejvznešenějších tužeb lidstva.

Teror, který by byl jako revoluční teror všedním jevem, rozvinul se dvacet let po převzetí moci; nepostihoval pouze protivníky režimu, skutečné nebo potenciální, rybní lidi, kteří mu byli věrni. Nakonec se tento teror maskoval ceremoniály doznání, které byly samy o sobě něčím mimořádným, protože rozhodně zneuctivaly režim sám. Kdyby se totiž byla brala doslova doznání bývalých Leninových druhů nebo obvinění vznesená proti generálům, kteří veleli Rudé armádě, byl by svět nucen věřit, že tento režim byl ovládnán – nebo ještě ovládnán je – lidmi, kteří proti němu konspirovali nebo kteří zrazovali ve prospěch cizí mocnosti. Kdyby se bylo věřilo doznáním, byla by obžalovací řeč proti režimu strašná. Jestliže se jim nevěřilo, jak posuzovat režim, který nutí lidi, aby se přiznávali k nespáchaným zločinům? Konečně nebylo možno se neptat: Kde je skuteč-
nost? Kde je ideologie? Čemu věří vůdcové, nejvyšší vůdce, střední vůd-
cové a masy? Jedna osoba a pouze jediná osoba rozhodovala o osudu všech ostatních, pokrývala je slávou nebo je zahrnovala hanbou, promě-
ňovala věrné služebníky režimu ve zrádce. Ale právě proto, že tento muž byl páнем nad životem a smrtí všech, nemohl sám věřit v nadsutečno,

kteří chtěli vnutit ostatním, a ti mohli sotva věřit více. Nakonec se žilo v podivném světě, který dával každé události smysl, ale jako celek byl absurdní.

V tomto okamžiku to svádí k odmítnutí ideologie jako pouhé formy a k závěru: už existovala pouze jediná skutečnost, skutečnost despotismu, dokonce despotismu jedince, zbytek byla karniž, která nikoho nemůže změnit.

Osobně si myslím, že by nebylo správné, dokonce ani v tomto krajním případě, odmítnat ideologii. Faktem je, že tyto patologické formy despotismu nejsou myslitelné mimo ideologické třesání, dokonce i když vyvolává u většiny spíše skepsi než viru.

V čem spočívá fenomén totalitarismu? Tento jev, jako všechny spo-
lečenské jevy, zavádá příčinu k četným definicím podle stanoviska, které pozorovatel zaujírá. Zdá se mi, že je tu pět základních prvků:

1. Fenomén totalitarismu patří k režimu, který poskytuje jedné straně monopol na politickou činnost.

2. Monopolní strana je vedena nebo vyzbrojena ideologií, které přikládá absolutní autoritu a která se v důsledku toho stává oficiální státní pravdou.

3. K šíření této oficiální pravdy si pak stát vyhrazuje dvojí monopol, monopol prostředků násilí a monopol prostředků přesvědčování. Všechny komunikační prostředky, rádio, televize, tisk, jsou řízeny a ovládnuty státem a těmi, kdo ho zastupují.

4. Většina ekonomických a profesních aktivit je podřízena státu a státnímu zvláštnímu současně státu samého. Protože stát je neoddělitelný od své ideologie, je většina ekonomických a profesních aktivit zabarvena oficiální pravdou.

5. Protože všechno je státní činnost a protože každá činnost je podřízena ideologii, je chyba, které se někdo dopustí v ekonomické nebo profesní činnosti, současně chybou ideologickou. Odtud vyplývá nako-
nec politizace, ideologické přehodnocení všech možných chyb jednotlivců a jako zvrh teror policejní i ideologický.

Rozumí se samo sebou, že v definici totalitarismu je možno považovat za základní buď monopol strany, nebo ideologický teror. Fenomén je dokonalejší, když jsou všechny tyto prvky spojeny a plně uskutečněny.

Těchto pět prvků, které jsem vyjmenoval, bylo spojeno během třicátých let, v období 1934–1938; znovu tomu tak bylo během čtyřicátých let, mezi lety 1948 a 1952. Lze pochopit, proč mohly být tyto elementy spojeny. V případě sovětského zřízení patří monopol strany a monopol ideologie k samé podstatě bolševismu a jeho revoluční víře. Centralizace prostředků síly a přesvědčování je vázána na ideu monopolu jedné strany uvnitř státu. Etatizace ekonomických aktivit je výrazem komunistického učení. Mezi prvky, které jsem vyjmenoval, jsou snadno pochopitelné vazby. Pokud jde o vyústění, o ideologický teror, lze jej pochopit právě

vzhledem k ostatním elementům, totiž k monopolu strany, ideologie a prostředků přesvědčování a k etatizaci individuálních aktivit.

Bylo by nesprávné směřovat *pochopitelnost* a *nutnost* jejich spojení. Lze chápat, že tyto různé elementy jsou spojeny, ale fakt, že v řadě případů tomu tak je, nedokazuje, že spojeny vždy být musí a že každý režim monopolní strany musí vyústit do této krajní formy teroru. Pokud jde o totalitarismus, jsou tu ve skutečnosti tři základní otázky:

1. Do jaké míry jde o jev historicky jedinečný, či o opakování jevů historicky již známých?

2. Do jaké míry je nebo není sovětský totalitarismus srovnatelný s totalitarismem jiných režimů, zvláště s totalitarismem režimu nacionálně socialistického?

3. Do jaké míry je režim jediné strany nebo totálního plánování od-
souzen k totalitarismu?

Posudme nejdříve tuto poslední otázku.

Ve 20. století existují autoritativní režimy, které nejsou režimy jediné strany, a existují režimy jediné strany, které se nestaly totalitními, které nerozvíjejí oficiální ideologii a které nechtějí pomocí své ideologie modelovat všechny aktivity. Existují režimy jediné strany, kde stát neabsorbuje společnost a kde ideologie nemá takovou šílenou expanzi, jakou můžeme pozorovat v režimu sovětském. Pravda je, že každý režim jediné strany v industriálních společnostech obsahuje *nebezpečí* totalitního vývoje. Industriální společnosti jsou společností městské. Vládcové se musí obracet na ovládané a zdůvodňovat svou autoritu. Nedovolávají se tradiční legitimitě, nemají žádné zdůvodnění pro to, proč jsou u moci, nenabízejí zdůvodnění, které by bylo mimo diskusi, jsou nuceni vysvětlovat, proč a čím jménem poroučejí. Ovšem každý vládce v režimu jediné strany je nucen v jistém bodě diskursu zastavit, a to tehdy, kdy se diskuse stává zájímavou. Lze diskutovat o spouště otáček kromě jediné: Proč nemají lidé právo organizovat se v jiné straně, než je strana jediná? Z toho nevyhnutně pramení snaha, která vede šelmy jediné strany k zdůvodňování svého monopolu. K tomu stačí jakákoli ideologie (lidé nebyli nikdy vybráni, pokud jde o kvalitu ideologií), ale je třeba nějaké ideologie, kterou si vypracují, kterou vnutí, která se stává stále agresivnější.

Byla tu nicméně fašistická Itálie, režim jediné strany, který nikdy nepoznal ani ideologické bujení, ani totalitní jevy srovnatelné se sovětskou velkou čistkou nebo s výstřelky posledních let hitlerovského režimu. V obou případech, kdy se mluví o totalitarismu, se mi zdá, že podstatným jevem, původní příčinou je sama revoluční strana. Režimy se nestaly totalitními nějakým postupným vývojem, ale v důsledku původního zájmu, snahy od základů přeměnit existující řád podle nějaké ideologie. Revoluční strany, které dospěly k totalitarismu, mají společně rysy rozsáhlé ambice, radikalismu, postojují a extremismu prostředků.

Dovolují tyto podobnosti srovnávat oba totalitarismy a vidět v nich dva druhy téhož rodu?

Vyvinuly se dvě protikladné argumentace, jedna, která popírá příbuznost obou režimů, a druhá, která ji potvrzuje. Jedna i druhá se mi zdají ve většině případů neuspokojivé nebo přinejmenším nepřesvědčivé.

Jaké jsou argumenty těch, kdo popírají příbuznost obou totalitarismů?

První rozdíl je v sociálním složení komunistické a nacionálně socialistické strany. Tento argument je nepopíratelný. V Německu bylo sociální složení obou stran opravdu velmi odlišné, řada dělníků hlasovala pro nacionálně socialistickou stranu, ale velká většina průmyslových dělníků hlasovala až do konce buď pro stranu sociálně demokratickou, nebo pro stranu komunistickou.

Vnučuje se však jedna výhrada. V Německu existovaly v letech, která předcházela převzetí moci Hitlerem, dosti četné přestupy od jedné z těchto dvou stran ke druhé. I když je sociální původ členů stran různý, psychologické založení členů se vždy neliší. Existují společné postoje, které nejsou v rozporu s rozdílností sociálního původu.

Ale to není podstatné. Připustme, že sociální složení členstva je odlišné. Záleží však na tom, zda není možné, i když členové pocházejí z různých společenských tříd, vyvolat podobné jevy. To, že sociální původ členstva je jiný, neodpovídá na danou otázku. Ti, kdo tvrdí, že oba režimy jsou příbuzné, říkají, že přes rozdíl v sociálním původu členstva nachází pozorovatelé u těchto dvou stran, když už přišly k moci, řadu podobných rysů v uplatňování autority.

Podle druhého argumentu jsou nacionální socialismus a kapitalismus v zásadě neoddělitelné, protože nacionální socialismus je pouze režim, který si vytvořil kapitalisté, aby udrželi svou vlastní moc.

Tento argument je nespřávný. I když vychází z pravdivých faktů. Je pravda, že v předhitlerovském Německu mnoho kapitalistů, průmyslníků i bankéřů subvencovalo nacionálně socialistickou stranu, věřilo, že jí budou moci ovládat, a vidělo v ní prostředek obrany proti socialistické nebo komunistické revoluci. Ale v době, kdy se režim stal totalitním, nebyl na pravo kontrolován a řízen monopolisty. Průmyslníci a bankéři, zástupci bývalých vládnoucích tříd, byli ve své většině během poslední fáze hitlerovského režimu v opozici; po červenci 1944 byli obětmi čistky, svou povahou sice odlišné od čistek sovětských, ale dostatečně k důkazu, že politika prováděná hitlerovskou stranou u moci nebyla výrazem vůle kapitalistické třídy.

Podle třetího argumentu bojují komunisté a fašisté na život a na smrt. Opět je to argument nepopíratelný. Ale není to poprvé, kdy bratři bojují proti sobě. Proto tím není vyřešena otázka: do jaké míry jsou totalitní jevy společné těmto dvěma druhům stran, když se stanou pány vlády?

Přes vzájemný nelibostný boj uznaly někdy obě strany svou příbuznost. Když von Ribbentrop přijel v roce 1939 do Moskvy, mluvil o setkání dvou revolucí a Stalin mu opatřil zdvořilost, když pozvedl sklenici na zdraví kancléře Hitlera, který je tak milován německým lidem. Tato slova

nic nedokazují, leda to, že ti i oni mohou bez rozdílu používat toho nebo onoho jazyka.

Čtvrtý argument, stejného druhu jako tři první, se dovolaává zásadní neslučitelnosti ideologií. Neuvádím v pochopnosti pravdivost argumentu, ale znovu neřeší otázku. Je pravda, že podle komunistické ideologie je fašismus ztělesněním všeho, co je v dějinách špatného, je to nejhlubší úpadek lidské přirozenosti. Je pravda, že podle fašistické ideologie je komunismus vtělené zlo, absolutní nepřítel. Ale to, že na jedné straně je ideologie univerzalistická a humanitní, a na druhé straně nacionalistická, rasová a vůbec jakákoliv, jen ne humanitní, nedokazuje, že se tyto lidé ve jménu protikladných idejí neutkají k srovnatelným praktikám. Dovolaávat se protikladnosti idejí, když se provádí rozbor podobnosti nebo nepodobnosti praxe, znamená zůstávat mimo stanovený problém. Ti, kdo mluví o příbuznosti, chtějí právě ukázat, že ideologie a vznešené aspirace váží málo na vahách dějin a že se lidé řídí pohnutkami, které nezavisí na ideologiích. Odpovídá-li se tedy, že zde nemůže existovat hluboká příbuznost, protože si ideologie doslova protřečí, vyslovuje se předpoklad, že je vyřešen problém, o němž se diskutuje, problém, zdali ideologie určují praxi.

Ochotně dodávám, nikoli pro symetrii, ale myslím podle pravdy, že mě většina argumentů ve prospěch příbuznosti obou totalitarismů nepřesvědčuje o nic více z důvodů opakých, ale podobných těm, pro něž jsem odmítl argumenty předcházející.

Jisté podobné jevy se nacházejí ve známých obdobích dějin sovětského režimu i ve známých obdobích dějin nacionálně socialistického. Jedná strana, oficiální ideologie, absolutní moc osoby číslo jedna, všemocná policie, ideologie, která se krok za krokem zmocňuje všech činností, policejní teror, to všechno bylo skutečně možné pozorovat v nacionálně socialistickém Německu právě tak jako v sovětském Rusku. Krajní forma nacistického teroru se projevila během války, řadu let po uchopení moci, právě tak jako krajní forma teroru v Sovětském svazu následovala bezprostředně po převzetí moci, ale objevila se o dvacet let později.

Druhým argumentem, který se uvádí pro potvrzení příbuznosti obou totalitarismů, je to, co jsem již odmítl, že totiž záleží pouze na moci, že ideje nemají žádný význam, a tím méně účinnost. Avšak stejně jako odmítám uznat argument o neslučitelnosti ideologií za rozhodující, nesouhlasím ani s argumentem, podle něhož víra komunistů v univerzální a humanitní hodnoty nic neznamená.

Dílem, které nejdůležitěji zdůvodnilo tezi o příbuznosti obou totalitarismů, jsou *Origins of totalitarianism* (Původ totalitarismu) od Hannah Arendtové, která srovnává Sovětské Rusko mezi lety 1934 a 1937 a hitlerovské Německo mezi lety 1941 a 1945. Bylo by však nespřávně směšovat srovnávání těchto dvou období, těchto dvou terorů se srovnáváním režimů jako celku.

Rozdíly i příbuznosti mezi těmito dvěma totalitarismy jsou nepopíra-

tehné. Podobnosti jsou příliš patrné, než aby v tom bylo možno vidět pouhou náhodnost. Naproti tomu jsou zde rozdíly inspirace, idejí, cílů příliš evidentní, než aby bylo možno bez výhrad připustit zásadní příbuznost obou režimů. Zdůraznění příbuznosti nebo rozdílnosti závisí na četných okolnostech. Nikdy neze dospět ke zcela jisté odpovědi, protože nacionálně socialistický režim neměl čas k tomu, aby se rozvinul tak jako režim sovětský. Ten už má svou historii, prošel četnými fázemi, je možno pochopit smysl postupných fází. Naproti tomu nacionálně socialistický režim poznal pouze šest let míru. Počínaje rokem 1939 se zapletl do válčného doborodušství, které určilo jeho konečný osud.

Ke zjištění relativního významu příbuznosti a rozdílnosti není možno se spokojit se srovnávací sociologickou analýzou. Je nutno vzít v úvahu dvě další poznávací metody, historii a ideologii.

Historicky vyšel sovětský režim, jak víme, z revoluční vůle inspirované humanitním ideálem. Jeho cílem bylo vytvořit nejhumnější režim, jaký kdy dějiny poznaly, první režim, v němž by mohli všichni lidé dospět k plné lidskosti, kde by vymizely třídy, kde by homogenita společnosti umožňovala vzájemnou toleranci občanů. Ale toto hnutí směřující k absolutnímu cíli nezaváhalo před žádným prostředkem, protože podle doktriny mohlo pouze násilí vytvořit tuto absolutně dobrou společnost a protože proletariát byl v nemilosrdné válce s kapitalismem.

Z této kombinace vzneseného cíle a nemilosrdné techniky vzešly různé fáze sovětského režimu. První fáze, banální: občanská válka a politický teror, který občanskou válku doprovázel. Pak druhá fáze, kdy se teror zmírňuje a kdy se poskytuje jisté místo soukromé iniciativě, fáze NEPU. Avšak v roce 1929 počíná třetí fáze, nová revoluce ve vlastním slova smyslu, to jest zásadní přeměna sociálních struktur, revoluce uskutečňovaná shora, státem. Režim provedl dvanáct let po svém vítězství druhou revoluci, která byla v jistém smyslu podle svědectví samých vůdců násilnější a vzrušenější než revoluce první. Tato druhá revoluce, kolektivizace zemědělství, přinesla podle samého N. Chruščova nové formy teroru, které on jako současný generální tajemník strany neodsuzuje; omezuje se ve své proslulé zprávě na tvrzení, že by snad bylo bývalo možné uskutečnit tuto revoluci s menšími náklady, avšak právě tak jako připouští teror proti nepřítelům strany, připouští teror proti vlastníkům půdy, proti rolníkům a kulákům, kteří odmítali kolektivizaci.

Co překvapuje, co je vlastním objektem analýzy, je fáze následující. Proč jsme počínaje rokem 1936 svědky rozpoutání velké čistky, nové fáze terorismu, ačkoli zemědělská revoluce byla vřezná, ačkoli režim nebyl ohrožen? Problém, který je rozhodující při výkladu sovětského terorismu, je v otázce: proč čistka, když je bitva vyhrána? Tuto otázku nekladu pouze ze západní vykladači, klade jí sám N. Chruščov. Podle něho je terorismus let 1934–1938, terorismus obrácený proti členům strany, počátkem kultu osobnosti a je rozpoután proto, aby přivedl na popravěště protivníky, které Stalin už porazil – což N. Chruščov považuje za zbytečné –, a po-

tom, aby postihl nejvěrnější stalinisty. Proč terorismus na úkor samých členů komunistické strany, kteří se neuchýlili od linie?

V tomto momentě nabízí N. Chruščov jedinou odpověď, jediný výklad: kult osobnosti. Ale právě zde se můžeme omezit na tvrzení, že tato formule nic nevysvětluje. Jak řekl velmi znamenitý marxista Togliatti, vysvětlení pomocí kultu osobnosti není marxistické. Vysvětlovat tak důležité jevy pomocí *jediné* osobnosti je způsob výkladu, který učení ex definitione nepřipouští.

Je možno pochopit nikoli velkou čistku samu nebo terorismus obrácený proti členům strany, ale *možnost těchto jevů*, vycházíme-li z akční techniky komunistické strany. Osobuje-li si strana právo používat násilí proti všem svým nepřítelům v zemi, kde se ve výchozím bodě nachází v menšině, odsuzuje sama sebe k pokračujícímu používání násilí.

Strana je teoreticky demokratická, ale demokratický centralismus spočívá v tom, že podstatná část moci přechází na její generální štáb. Ten je schopen zmanipulovat volby, zajistit, aby voliči byli určováni zvolenými; je také možno pochopit, že v tomto systému jde někdo až do konce a že se místo nějaké oligarchie stává pádem celé strany jediný člověk. V tomto bodě se N. Chruščov shoduje se západními sociology. Počínajíc jistým momentem se demokratický centralismus zvrhl v absolutní moc jednotlivce. Že je tento jev pochopitelný, to se mi zdá evidentní, ostatně její pozoruhodným způsobem předvídal Trockij. Když Lenin v roce 1903 poprvé rozvinul ve své práci *Co dělat?* teorii demokratického centralismu, namítl proti ní Trockij přibližně toto: postavte stranu na místo proletariátu, pak ústřední výbor na místo strany a nakonec generálního tajemníka strany na místo ústředního výboru a ve jménu proletariátu dospějete k neomezené moci jedince. Sám Trockij však nikdy plně nepřiznal správnost této své předpovědi.

Jinak řečeno, to, co umožnilo jevy označované jako „kult osobnosti“, nejsou pouze osobní vlastnosti jednoho člověka, ale také technika organizace a činnosti jedné strany, která existovala od počátku celého pohybu.

Jak se dospělo od možnosti ke skutečnosti? Proč byly tyto čistky? Co bylo jejich účelem a jaké byly jejich přičiny?

Způsobů vysvětlení velké čistky je mnoho. Najdeme je všechny ve vynikající malé knížce, která nese název *Russian Purge* (Ruská čistka),¹³ napsali ji švýcarský fyzik a ruský historik, kteří se setkali v jedné cele během velké čistky v letech 1936–1937 a kteří zde diskutovali o příčinách svého neštěstí. Tito dva lidé, kteří pak ze Sovětského svazu odešli, vypravují, že předmětem rozhovorů obilbených mezi vězni v letech 1936 až 1938 byla právě velká čistka. V těchto rozhovorech shromáždili sedmnáct teorií. Ušetřím vás jejich výčtu, ale uvedu základní funkce, které se

¹³ Beck, F. – Godin, W.: *Russian Purge and the Extraction of Confession* (Ruská čistka a získání doznání), New York 1951.

v Sovětském Rusku přikládaly velké čistce v jediném prostoru, kde vládla absolutní svoboda slova, totiž ve vězení.

Podle prvního výkladu byl hlavní příčinou vnitrostranický boj. Ve straně v oblasti moci probíhá politický boj srovnatelný s bojem ve všech stranách, byl charakterizovaný skupinami, frakcemi, rivalitou, opozicí. Frakce, která nakonec zvítězí, chce zpečetit své vítězství likvidační porážkou trakti.

Druhý výklad klade důraz na snahu po ortodoxii, která řídí činnost držitelů moci. Lidé, kteří v ideokratickém režimu vládnou, chtějí likvidovat nejen současné nepřátelé režimu, nýbrž i nepřátelé potenciální. Všichni, kdo jsou v podezření, že by se za jistých okolností postavili proti režimu, stávají se nepřáteli a jako s takovými se s nimi zachází. Zbylí lidé svázaní s minulostí, ti, kdo udržují vazby se zahraničím, jako třeba Židé, ti, kdo byli v určitém okamžiku nepřátelští vůči frakci, která zvítězila, jsou nakonec považováni za současné nepřátelé a podle toho se s nimi zachází. Čistka byla technikou sociální protýlaxe: jejím cílem bylo předem vyřadit kohokoli, kdo by za předem nepředvídatelných okolností mohl přejít do opozice. Tato technika dovedená až do konce ustí do jevů odporujících rozumu, ale je v ní možno přinejmenším najít pochopitelný záměr.

Podle jiného výkladu bylo důležitou funkcí čistek získat pracovní síly pro pracovní tábory.

A ještě podle dalšího výkladu je sovětská společnost současně byrokratická i revoluční, obsahuje jedinou hierarchii, která je současně hierarchií státní. Ale stát chce neustále měnit organizační formy. V sovětské společnosti všechno inklinuje ke stabilitě byrokratických forem; v ideologii naproti tomu všechno zapovídá sovětské společnosti přijímat kteroukoli formu za definitivní. Čistky jsou způsobem, jak udržovat revoluční dynamismus ve společnosti, kterou těžkopádnost táhne směrem k byrokratické krystalizaci.

Riká-li se toto, a bylo by možno připojit ještě mnoho dalších hypotéz, zůstává nesporné, že čistka, tak jak byla provedena mezi rokem 1936 a 1938, byla naprosto iracionální, nebo chcete-li, nerozumná. Podle sovětských svědkův samých dezorganizovala armádu a správu. Počet důstojníků, kteří byli uvězněni nebo popraveni, se pohybuje mezi 20 000 a 30 000; maršál Rokossovski, který byl později polským ministrem národní obrany, byl v době čistek uvězněn; mnoho vysokých sovětských důstojníků, mezi nimi maršál Tuchačevskij, bylo popraveno. Čistka podobných rozměrů odporuje nejvyšším zájmům strany z toho prostého důvodu, že strana potřebuje, aby režim fungoval a aby armáda byla silná.

Zdá se mi také nezbytné připojit k předcházejícím výkladům působení nikoli kultu osobnosti, ale působení osobnosti. Aby pochopitelně funkce čistky takových rozměrů přešly ze sféry možnosti ve skutečnost, bylo třeba něčeho jedinečného, jednoho člověka, Stalina samého.

Ať je teorie dějin, kterou v tom nebo onom okamžiku přijímáme, jakákoli, je nutno brát v úvahu jedince. Je přinejmenším pravděpodobné, že

kdyby nebyl existoval Napoleon Bonaparte, byl by korunován jiný generál, ale je absolutně nedokazatelné a nepravděpodobné, že kdyby byl korunován jiný generál než Bonaparte, bylo by probíhalo všechno stejně. Právě tak je tomu v Sovětském svazu. Chápeme, jakým postupem mohl režim degradovat až k jevům, které zkoumám, ale kdyby nebyl existoval Stalin, nebyly by se asi objevily krajní formy ideologického deliria, poli-cejního teroru a ceremoniálu doznání. Nevrším to, a nikdo to nemůže tvrdit, ale zdá se mi pravdivý výklad, který tímto jevům dáváji sami Sověti, že kromě toho, co může být vysvětleno stranou, jejímí ambicemi, její technikou, funkcí čistek v byrokratickém režimu, zasáhl nepředvídatelný fakt: osoba a role, kterou díky absolutní moci hrála.

Přirodně, historicky, se hitlerovský režim zrodil z jiné snahy, než je vůle komunistická; zrodil se ze snahy obnovit morální jednotu Německa a nadto rozšířit území, které měl německý národ k dispozici, tedy vest válku a dosáhnout výbojů. Nic z toho všeho není originální, je to opakovaná ambice a iluze císařů ve 20. století.

Po převzetí moci je „hitlerizace“ německého života postupná, velký ter-ror se rozvíjí teprve během posledních let války. Člověk by měl s klidem říci, že sama válka vysvětluje jevy teroru, ale fakta s tímto vysvětlením vůbec nesusouhlasí. Teroristickým jevem, jehož příklad nám nabízí hitlerovský režim, je vyhazování šesti milionů Židů za plné války, mezi lety 1941 a 1944. O tomto vyhazování rozhodl jediný člověk na radu jednoho nebo dvou jiných; akce sama je právě tak iracionální vzhledem k cílům války jako velká čistka vzhledem k cílům sovětského režimu. Zatímco Německo bojovalo na dvou frontách, rozhodli se vůdcové režimu obětovat dopravní prostředky a značné materiální zdroje, aby byly usmrcovány hromadně, po milionech, lidské bytosti.

Tento teroristický jev nemá v moderní historii precedens, nemá téměř precedens v dějinách. Ne že by nedocházelo v jiných epochách k velkému vraždění. Ale v moderních dějinách nerozhodl šéf státu chladnokrevně vyhledit průmyslovým způsobem šest milionů svých bližních. Oběto-val zdroje, které mu mohly být užitečné pro vedení války, aby ukojili svou nenávist, aby za žádných okolností, ať by byl výsledek války jakýkoli, ne-mohli ti, které nenáviděl, přežít.

Cílem, který si stanovila nacionálně socialistická strana, bylo přetvořit mapu Evropy, vyhledit jisté národy považované za méněcenné, zalisit triumf tomu národu, který byl považován za vyšší. V tomto momentě zuřil teror ještě nepředvídatelnější než ten, který postihl sovětské občany. Jeho cíl je především jiný. Cílem, který si staví sovětský teror, je vytvořit společnost úplně odpozdilací jistému ideálu, zatímco v případě hitlerov-ském je cílem prostě a jednoduše vyhazování.

Právě proto, přecházejí od historie k ideologii, budu tvrdit na tom, že mezi těmito dvěma jevy je zásadní rozdíl, ať už jsou podobnosti jakékoli. Rozdíl je podstatný vzhledem k ideji, která inspiruje jeden i druhý čin,

v prvním případě je vyústěním pracovní tábora, ve druhém plynová komora. V jednom případě působí snaha vybudovat nový řád a možná jiného člověka jakýmikoli prostředky; v druhém případě čístež démonická snaha zničit nějakou pseudorasu.

Kdybych měl shrnout smysl těchto dvou akcí, navrhl bych asi tyto formule: pokud jde o sovětskou akci, připomenu bych banální poučku „cesta do pekla je dlážděna dobrými úmysly“; pokud jde o činy hitlerovské, řekl bych: člověk by dělal chybu, kdyby si kladl za cíl podobat se dravému zvířeti, protože by se mu to velmi snadno podařilo.

TEORIE SOVĚTSKÉHO REŽIMU

V předcházející kapitole jsem formuloval tři otázky týkající se jery totality. První se týkala povahy vazeb mezi jednotlivými prvky, které dohromady vytvářejí totalitarismus. Druhá byla otázka přibuznosti nebo rozdílnosti různých druhů totalitarismu.

Zbývá nám pojednat o třetí otázce, o otázce originality totalitarismu ve vztahu k historickým precedencím. Odpovím na ni tak, že zběžně projdu teorie, které byly vypracovány o komunistickém režimu. Protože se komunistický režim dovolává marxismu, rozeberu nejdříve marxistické teorie sovětského režimu.

Začneme marxistickou teorií sovětského režimu, kterou formulují sami sovětské vůdce, výkladem, který si dává Sovětský svaz sám. Tuto teorii v hrubých rysech známe: Revoluce byla proletářská, strana byla tlumočnickem a avantgardou proletariátu, sovětský režim buduje komunismus podle koncepce samého Marxe, ale je přitom ještě ve fázi socialismu, kde přijímá každého pracujícího odpovídajícím výkonem práce; v historické perspektivě však je možno spatřit fázi komunismu, kde bude rozdělování určováno potřebou.

Tato autointerpretace odmítá uznat důležitou skutečnost, která si vynucuje novou interpretaci, fakt, že revoluce označovaná za proletářskou proběhla v zemi, kde byl proletariát v menšině, kde byl kapitalistický vývoj teprve v počáteční fázi. V tomto bodě se všichni shodují, včetně Sovětů. Sám tento fakt není v rozporu s rozumným marxismem, je možno pochopit, jak se v zemi, kde kapitalistický vývoj nedospěl až do konce, mohlo podařit uskutečnit revoluci dovolávající se proletariátu. Lenin, Trockij, Stalin, všichni tento fakt vysvětlovali, ale ten nevyhnutelně vyvolává spoustu důsledků. Dnes už není možno považovat za evidentní nebo dokonce jen za pravděpodobné historické schéma klasického marxismu, podle něhož historický vývoj probíhá od feudalismu ke kapitalismu a od kapitalismu k socialismu. Ze sovětské zkušenosti je nutno vyvodit přinejmenším závěr, že dějiny mohou kapitalistickou fázi přeskóčit. Hlavním cílem sovětského zřízení byl rozvoj ekonomiky, vybudování těžkého průmyslu, úkol, který Marx přisuzoval kapitalismu. Vědecká teorie by měla alespoň dokázat, že režim, který byl nastolen v Sovětském svazu a který je odpovědný za rozvoj výrobních sil, odpovídá režimu, který by měl vzniknout v zemích Západu jako dědic kapitalismu. Jinak řečeno, celkem